

هلال شیعی بازیابی هویت یا توهم توطئه

دکتر مهدی جاودانی مقدم
عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی قم

چکیده:

تشکیل دولت شیعه در عراق، یکی از مهم‌ترین رخداد‌های در خاورمیانه پس از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران است. در واقع احیای شیعیان و بازیابی هویت آنان در کشورهای منطقه و تأثیرات سیاسی، ایدئولوژیک و ژئوپولیتیک آن در ساختار قدرت و امنیت منطقه، سرآغاز تحول و تغییرنوینی در منطقه شده است. این مسئله با عنوان طراحی هلال شیعی یا شکل‌گیری ژئوپولیتیک نوین تشیع در خاورمیانه از سوی بسیاری از مقامات رسمی کشورهای منطقه‌ای و فرمانطقه‌ای مورد تأکید قرار گرفته و سبب واکنش‌ها و عکس‌العمل‌هایی در سطح سیاست‌های رسمی همسایگان ایران نسبت به شیعیان و ایران شده و به تشدید فرقه‌گرایی در منطقه دامن زده است. این مقاله به بررسی تحلیلی علل طرح هلال شیعی پرداخته و توهم یا واقعی بودن این پدیده را مورد ارزیابی قرار می‌دهد.

کلید واژه: هلال شیعی. ژئوپولیتیک تشیع. هویت شیعی.

مقدمه:

تحولات اخیر در عراق که به افزایش نقش شیعیان در ساختار سیاسی در این کشور و بازیابی هویت شیعیان در منطقه منجر شده است، سبب ظهور دکترین‌ها و نگرش‌های جدیدی در قبال چشم‌انداز سیاسی امنیتی منطقه خاورمیانه شده است. در این میان، هلال شیعه^۱ یا ژئوپلیتیک نوین تشیع یکی از جدیدترین و مهم‌ترین نگرش‌های سیاسی است که از سوی برخی از دولت‌های منطقه‌ای و فرماندهان بارها مورد توجه قرار گرفته و بر ضرورت مقابله با آن تأکید شده است. این اصطلاح که با عبارات و آمارهایی در مورد تعداد شیعیان و همگرایی آنان در تشکیل ژئوپلیتیک نوینی در خاورمیانه همراه است، مذهب شیعه را به‌عنوان محور ژئوپلیتیک در حال شکل‌گیری در منطقه در نظر گرفته و ظهور هلال شیعه در خاورمیانه را پیش‌بینی کرده است.

از جمله مباحث مطرح در این مقوله، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- جمعیت شیعه جهان عرب، در قلب بزرگ‌ترین منطقه نفت‌خیز خاورمیانه و در کنار آبراه‌های حمل‌ونقل نفت در خلیج فارس قرار دارد و به همراه ایران می‌تواند بیش‌تر منابع نفتی خلیج فارس را تحت کنترل خود درآورد،
- ۷۵ درصد از ذخایر نفتی جهان در خلیج فارس است و ۷۰ درصد جمعیت خلیج فارس شیعه هستند.

- شیعیان: جمعیت مسلمانان در قوسی در امتداد لبنان تا پاکستان را در اختیار دارند.
 - جمعیت عراق را شیعیان تشکیل می‌دهد و با قدرت‌یابی شیعیان در آن، حلقه اتصال هلال شیعی تکمیل می‌شود.
 - ایران قلب ژئوپلیتیک تشیع است و با افزایش قدرت ایران در منطقه، شکل‌گیری هلال شیعی تسریع می‌شود.
 - تحولات نوین خاورمیانه سبب افزایش قدرت ایران و تقویت عناصر تشیع در منطقه شده و به قدرت‌یابی شیعیان کمک کرده است.
- این مسئله که با نگرش‌های مختلف و نگرانی برخی دولت‌های منطقه‌ای و فرماندهان همراه شده است سبب تعاملات جدیدی در روابط دولت‌های منطقه گردیده است. از این رو مقاله حاضر به بررسی جغرافیایی تشیع، پیشینه تاریخی طرح هلال شیعه و علل طرح آن و نگرش‌های بازیگران منطقه‌ای و فرماندهان در قبال آن پرداخته است.

جغرافیای هلال:

با نگاهی به نقشه جهان، پراکندگی شیعیان در منطقه‌ای از جنوب شرق آسیا تا اروپا را

1) Shi'ite (Shi'a) Crescent

می‌توان مشاهده کرد. در این میان بیش‌ترین جمعیت ۲۱۵ میلیونی شیعه که در حدود ۱۵ درصد جمعیت مسلمانان جهان است، در کشورهای ایران (با حدود ۶۲ میلیون نفر)، پاکستان (۳۳ میلیون)، هند (۳۱ میلیون)، عراق (۱۸ میلیون) و ترکیه (۱۴ میلیون) قرار دارند. با این وجود تنها در ۴ کشور ایران (۹۰ درصد)، عراق (۶۵ درصد)، بحرین (۷۵ درصد) و آذربایجان (۷۵ درصد) شیعیان حداکثر جمعیت را به خود اختصاص داده‌اند و در لبنان نیز شیعیان بزرگ‌ترین گروه جمعیتی (۴۵ درصد) را تشکیل می‌دهند.^(۱) تخمین جمعیت شیعه عرب حدود ۱۴ میلیون نفر است که بیش‌تر در کشورهای حاشیه خلیج فارس مستقر هستند.^(۲) لذا شیعیان در خلیج فارس ۷۰ درصد جمعیت را تشکیل می‌دهند و علاوه بر سراسر کرانه شمالی (ایران) و بخش گسترده‌ای از کرانه جنوب آن (بحرین، الحساء و کویت) که دارای جمعیت بومی شیعه هستند، در منطقه‌ای از فلسطین تا پاکستان، جمعیت یعنی ۱۴۰ میلیون از ۴۰۰ میلیون نفر منطقه را شامل می‌شوند. در این میان ایران با اکثریت مطلق ۹۰ درصد شیعه که ۶۲ میلیون نفر از جمعیت این کشور هستند، قلب ژئوپلیتیک شیعه و تنها دولت شیعی قبل از تحولات اخیر در عراق محسوب می‌شد و مرکز اصلی مذهب شیعه و حمایت از شیعیان تحت لوای نظام جمهوری اسلامی ایران به حساب می‌آمد.

اهمیت جایگاه و منزلت شیعیان در منطقه به دلیل موقعیت ژئوپلیتیک و ژئواستراتژیک آنان در خاورمیانه است. در واقع موقعیت جغرافیایی استقرار شیعیان یا ژئوپلیتیک شیعه در منطقه خاورمیانه با (سرزمین مرکزی) کمربندی استراتژیک، اقتصادی و سیاسی در منطقه محسوب می‌شود، زیرا شیعیان در قلب بزرگ‌ترین منطقه نفت خیز خاورمیانه که ۷۵ درصد از ذخایر نفتی جهان را در اختیار دارد، قرار گرفته‌اند و با اکثریت جمعیت شیعی ایران، عراق و آذربایجان بر ۳۰ درصد ذخایر نفت دنیا دسترسی دارند که اگر قسمت شیعه‌نشین شرق عربستان سعودی به این ارقام اضافه شود این مقدار به ۵۰ درصد می‌رسد، بنابراین شیعیان عرب به همراه ایران می‌توانند اکثر منابع خلیج فارس را به کنترل خود در آورند.^(۳) علاوه بر این اهمیت این موضوع با توجه به این که ۷۰ درصد کارکنان شاغل در میدین نفتی عربستان شیعه هستند و شهروندان کویت و ۲۰ درصد جمعیت قطر و ۷۵ درصد مردم بحرین نیز شیعه هستند تشدید می‌شود.^(۴) این مسئله با توجه به تحولات اخیر در منطقه که با دومینوی هویت‌یابی شیعیان در عراق آغاز شده و اولین دولت عرب شیعی را به وجود آورده است، زمینه طرح هلال شیعی یا ژئوپلیتیک تشیع را در منطقه به وجود آورده است. در این معنا هلال شیعی یا ژئوپلیتیک تشیع به منطقه جغرافیایی گفته می‌شود که از ایران آغاز شده و با عبور از عراق و سوریه به جنوب لبنان و فلسطین می‌رسد. بنابراین هلال شیعی، دولت ایران و عراق، علویان سوریه که ۱۳ درصد از جمعیت این کشور را شامل شده و حکومت را در دست دارند و شیعیان لبنان که با جنبش حزب... شناخته می‌شوند و ۴۵ درصد از جمعیت این کشور را در دست دارند در بر می‌گیرد.

پیشینه تاریخی هلال

اگرچه نام و محدوده منطقه هلال شیعه برگرفته و معادل با هلال خصیب یا هلال بارور^۱ است که در گذشته دره حاصلخیز و مرتفع هلالی شکلی بوده که از باختر به دریای مدیترانه، از شمال به بیابان سوریه، از شرق به شبه جزیره عربستان و خلیج فارس می‌رسیده است و در آن اقوام مختلف باستانی که به تمدن هلال خصیب معروف بوده‌اند زندگی می‌کرده‌اند،^(۵) اما حضور شیعیان در این منطقه و گسترش آنان تنها بعد از رحلت پیامبر و اعتراض سیاسی به روند جانشینی به وجود آمده است. این صورت اولیه تشیع نیز تنها از قرن نهم میلادی به بعد به شکل عقیده جداگانه و قابل تشخیصی درآمد و طی حکومت عباسیان، مراکز آموزشی شیعه در عراق و ایران توسعه یافتند. در قرن دهم در دوران حکومت آل‌بویه در عراق و حمدانیان در سوریه که هر دو تمایلات شیعی داشتند، این امر شدت یافت. با آغاز سلسله صفویه که اولین دوره حاکمیت شیعیان در ایران شناخته می‌شود در منطقه‌ای از ایران تا جنوب عراق و لبنان جریان شیعه تقویت شد.^(۶) از آن تاریخ تا پیروزی انقلاب اسلامی در ایران در ۱۳۵۷ هجری شمسی به رغم تداوم جریان شیعه در منطقه، هویت شیعی کم‌رنگ‌تر شده و ظهور دولت‌های استبدادی و سپس سکولار مانع هویت‌یابی شیعیان در منطقه شدند. در این میان پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، جنبه‌های بالقوه سیاسی ایدئولوژی مذهبی شیعه را بالفعل کرد و با احیای هویت واحد اسلامی، مبارزه با ناسیونالیسم و برقراری اتحاد جهان اسلام در برابر غرب و مسئله صدور انقلاب ایران، سرآغاز هویت‌یابی مسلمانان و به ویژه شیعیان در منطقه و تحولات و دگرگونی‌های سیاسی عمده‌ای در کشورهای خاورمیانه شد. در واقع پیروزی انقلاب در ایران و ارائه نظریه ولایت فقیه و تأکید به صدور انقلاب بر پایه اعتقاد به وحدت جهان اسلام و گذرا بودن مفاهیم کشور و حکومت به‌عنوان مقدمه‌ای برای رسیدن به پیروزی اسلام ناب، سبب شد تا انقلاب اسلامی ایران به الگویی برای جنبش‌های اسلامی در سراسر جهان تبدیل شده و در این میان شیعیان نیز در جهت بازسازی جایگاه سیاسی خویش و با حمایت ایران تحریک گردند. این مسئله در همان ابتدای پیروزی انقلاب مورد توجه دولت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای قرار گرفته و با توجه به گرایش نه شرقی و نه غربی سیاست خارجی ایران، ژئوپلیتیک شیعه به معنای امتداد جغرافیای سیاسی شیعیان در کشورهای خاورمیانه به مرکزیت ایران طرح و تا مدت‌ها تبلیغ شد. چنانچه در همایش بین‌المللی که در اسرائیل درباره شیعه در ۱۹۸۴ برگزار شد و در کتاب شیعه، مقاومت و انقلاب تدوین شد، مارتین کرامر محقق اسلام‌ستیز امریکایی به ژئوپلیتیک شیعه و اهمیت آن اشاره می‌کند:

«جنبش‌های شیعی امروزه استراتژی‌های سیاسی فوق‌العاده اصیلی ابداع کرده‌اند که غالباً

1) Fertile Crescent

موجب شگفتی و حیرت دنیای اسلام و غرب شده است. این شیوه‌ها در ایران از عظیم‌ترین موفقیت‌ها برخوردار بوده‌اند و الهام‌بخش سایر شیعیان در دنیای عرب و جنوب آسیا نیز شده‌اند. کمربندی از تشیع، حیات اقتصادی، استراتژیکی و تاریخی اسلام را در بر می‌گیرد و بخش‌هایی از لبنان، سوریه، عراق، عربستان، کویت، بحرین، ایران، افغانستان، پاکستان و هندوستان را می‌پوشاند. این کمربند که در کشورهای مختلف به اکثریت و اقلیت شیعه تقسیم می‌شود، خود دنیایی است که تأثیرات گوناگون در آن به سرعت انتقال می‌یابد.^(۷)

دولت عراق و هویت یابی شیعیان:

تحولات اخیر در خاورمیانه و تشکیل دومین دولت شیعی منطقه پس از سقوط رژیم بعثی عراق که به معنای آغاز فصل جدیدی در معادلات امنیتی و سیاسی خاورمیانه و موج نوین احیای آگاهی اسلامی و بازسازی هویت شیعیان و تأثیر آن بر فرایندهای سیاسی منطقه است، مبدأ طرح مجدد هلال شیعه در خاورمیانه است. این تحولات قواعد و الگوی روابط منطقه‌ای اعراب را دگرگون کرده و با به قدرت رسیدن شیعیان عرب در عراق، زمینه مناسبی برای هویت‌یابی شیعیان در تمامی کشورهای حوزه خلیج فارس که مسلمانان فراموش شده و شهروندان درجه دوم هستند را به وجود آورده است.^(۸) این مسئله با توجه به اهمیت عراق از نظر تعداد شیعیان، که ۶۰ درصد جمعیت ۲۲ میلیونی عراق که تقریباً ۱۲ میلیون نفر را تشکیل می‌دهد و همچنین از نظر تأثیر فکری و ایدئولوژیک مهم‌ترین گروه شیعه در جهان عرب بر شیعیان منطقه از اهمیت خاصی برخوردار شده است.^(۹) بنابراین تحولات سیاسی عراق سبب شده است تا شیعیان عراق به مرکز تأثیرگذار هویت و رفتار سیاسی سایر شیعیان عرب تبدیل شوند و شیعیان منطقه که همواره با دیده تردید نسبت به وفاداری آنان به دولت مرکزی نگریسته شده است و در وضعیت نابسامان سیاسی، اقتصادی و اجتماعی قرار دارند به دنبال تثبیت قدرت خود و بهبود اوضاع سیاسی و اقتصادی شیعیان برآیند و زندگی سیاسی جدیدی را با بازتعریف جایگاه شیعیان به‌عنوان یک مذهب مؤثر در منطقه آغاز کنند. این مسئله همچنین سبب شده است تا با تحولات جدید سیاسی در عراق، ایران به‌عنوان بزرگ‌ترین قدرت منطقه‌ای ظهور کند و لذا با افزایش نگرانی از پرننگ شدن نقش عنصر شیعی در ساختار قدرت منطقه و تقویت جایگاه هژمونیک ایران در جهان عرب، طرح هلال شیعی یا ژئوپلیتیک شیعه مجدداً مطرح شده است. از این‌رو نگرانی از ژئوپلیتیک متحول شیعه در خاورمیانه در نشست ژنرال‌های امریکایی در آوریل ۲۰۰۳ طرح شده و به دولت آمریکا توصیه شد که برای ایجاد امنیت در منطقه خاورمیانه، هلال دموکراسی در کشورهای شیعه‌نشین به وجود آید.^(۱۰)

این راهکار که تداوم استراتژی خاورمیانه بزرگ بود با پیروزی شیعیان و قدرت‌یابی آنان

در ساختار سیاسی عراق وارد مرحله پیچیده‌ای شد و زمینه طرح بحث شکل‌گیری هلال شیعه را برای نخستین بار توسط ملک عبدالله پادشاه اردن در دسامبر ۲۰۰۴ میلادی به وجود آورد. ملک عبدالله در مصاحبه‌ای با واشنگتن پست، با طرح اتهاماتی علیه ایران که به دنبال تشکیل هلال شیعه در منطقه است و در این راستا به مداخله در عراق و تلاش در ایجاد جمهوری اسلامی در عراق دست زده است پرداخت و در مورد ایجاد هلال شیعی در منطقه که باعث مشکلاتی در کشورهای خلیج فارس که گروه‌های شیعی در آن‌ها هستند هشدار داده و در این مورد حتی عربستان سعودی را از خطر ظهور هلال شیعی مصون ندانست. نگرانی از افزایش نقش و نفوذ ایران در منطقه و تحولات سیاسی خاورمیانه در قالب هلال شیعی پس از آن به طور مکرر توسط سایر رهبران و مقامات جهان عرب طرح شد، چنانچه یک ماه پس از اعلام خطر هلال شیعی توسط ملک عبدالله...، حسنی مبارک رئیس جمهور مصر نیز با این عنوان که «شیعیان عراق و لبنان پیوندشان با ایران قوی‌تر از وابستگی‌شان به کشورهای خودشان است»، نگرانی خود را از تقویت محور شیعی در خاورمیانه ابراز کرد.

همچنین پادشاه عربستان در مصاحبه با روزنامه کویتی السیاسه از شیعه‌سازی اهل سنت توسط ایران ابراز نگرانی کرد و چندی بعد نیز یکی از بزرگ‌ترین مقامات مذهبی عربستان به نام شیخ عبدالله بن عبدالرحمن الجبرین عضو مجلس اعلای افتاء و دعوت و تبلیغ سعودی در ماه محرم، بحثی تحت عنوان ضرورت یاری اهل سنت در عراق را مطرح کرد.^(۱) پس از آن این طرح توسط بوش، چنی، رایس، بلر، کینگریچ، اولمرت، خلیل زاد، حازم شعلان، پریماکف، مفتیان عربستان، سنی‌های متعصب و رسانه‌های غربی بارها تکرار شد و مسئله ایجاد هلال شیعی و مداخله ایران در عراق آن قدر تکرار شد که تصور و برداشتی در میان برخی از اعراب سنی منطقه به وجود آمد که ایرانی‌های شیعه با همکاری مخفیانه با آمریکا در صدد ضربه زدن به اعراب و سنی‌ها هستند و این مسئله زمینه‌ساز فرقه‌گرایی و شیعه‌ستیزی در میان سنی‌های منطقه معادل با آمریکاستیزی در خاورمیانه شد.

طرح هلال شیعی علاوه بر تحولات عراق و ظهور یک دولت شیعی با برگزاری انتخابات دموکراتیک در آن، به سبب وقوع برخی تحولات جدید در منطقه از سال ۲۰۰۴ تاکنون بارها مورد توجه قرار گرفته و اخیراً نیز در قالب گسترش همگرایی آمریکا و دولت‌های عرب منطقه در راستای مقابله با افزایش نفوذ ایران در خاورمیانه به اتحاد استراتژیک و گسترش فروش تسلیحات نظامی به رقمی بالغ بر ۲۰ میلیارد دلار به دولت‌های متحد آمریکا در منطقه تبدیل شده است. مهم‌ترین این تحولات در خاورمیانه که سبب تقویت طرح بحث هلال شیعی شده است عبارتند از:

۱. افزایش نفوذ ایران در منطقه.
۲. تداوم فعالیت‌های هسته‌ای ایران

۳. هم‌گرایی در روابط ایران و عراق.
 ۴. گسترش پدیده بعثی‌زدایی در عراق. (۱۲)
 ۵. هویت‌یابی شیعیان در پرتو تحولات عراق. (۱۳)
 ۶. پیروزی حزب‌الله در جنگ ۳۳ روزه علیه اسرائیل.
 ۷. فتح غزه توسط حماس و تأکید آن بر مقاومت اسلامی.
 ۸. ناکامی آمریکا در تثبیت موقعیت خود در افغانستان و عراق.
- مجموعه این عوامل سبب تکرار خطر تشکیل هلال شیعی از سوی مقامات رسمی منطقه‌ای و فرمانطقه‌ای و تلاش مشترک آنان در کاهش نفوذ ایران در منطقه شده و به فرقه‌گرایی و تنش‌های مذهبی در منطقه دامن زده است، به گونه‌ای که علاوه بر فتاوی برخی علمای وهابی سعودی علیه شیعیان، حمایت‌های مالی، امنیتی و سیاسی برخی دولت‌های عربی از تداوم بحران امنیت در عراق و شیعه‌کشی که از سوی آنان مقاومت شرافتمندانه نامیده شده تشدید شده است. چنانچه این مسئله در سفر دیک‌چنی به عربستان مورد تأکید قرار گرفته است که اگر عربستان با آمریکا همکاری نکند هلال شیعی در منطقه، قدرت اعراب را تحت‌الشعاع قرار خواهد داد. (۱۴)

بازیگردان هلال شیعی:

به‌طور کلی اگرچه طرح هلال شیعه را می‌توان محصول تقویت پتانسیل‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی ژئوپلیتیک شیعه در منطقه دانست که زمینه‌ساز تغییر نقشه سیاسی و ایدئولوژیک خاورمیانه شده و به افزایش خودآگاهی و هویت‌یابی شیعیان در منطقه کمک کرده است، اما هیچ‌اجماعی در مورد چگونگی ظهور آن در خاورمیانه وجود ندارد. در این زمینه نگرش‌های مختلف را می‌توان به صورت زیر تقسیم‌بندی کرد:

۱. پروژه هلال شیعه

براساس این نگرش، ایجاد ژئوپلیتیک نوین تشیع یا هلال شیعی پروژه‌ای هدفدار با طراحی مشخص و در راستای دستیابی به اهداف خاصی در منطقه تدوین شده است. بر این اساس طراحی پروژه هلال شیعی و یا تکرار و تداوم بحث در مورد پان‌شیعیسم در منطقه، رویکردی هدف‌محور بوده و از مرکز مدیریت مشخصی هدایت می‌شود. با این وجود هیچ وحدت نظری در مورد بازیگران یا طراح آن وجود ندارد و ۴ نگرش پروژه‌محور به هلال شیعه مطرح شده است:

الف) هلال شیعی و اندیشه کسب قدرت هژمونیک ایران در منطقه

براساس این نگرش عده‌ای معتقدند که هلال شیعی یک پروژه واقعی است که از سوی

ایران در پرتو تحولات جدید در خاورمیانه به وجود آمده است. در واقع تحولات منطقه‌ای به ویژه در عراق و لبنان و گسترش تعاملات ایران و سوریه، سبب خیزش دوباره جاه طلبی ایرانیان با تکیه بر ایدئولوژی و ملی‌گرایی شده و هژمونی منطقه‌ای را به مرکزیت ایران و مذهب شیعه از بین‌النهرین تا آسیای میانه در قالب ژئوپلیتیک شیعه به وجود آورده است. از این‌رو ایران با رهایی از تهدید طالبان در افغانستان و صدام در عراق، سردمدار احیای تشیع در خاورمیانه شده و با تأکید بر پان‌اسلامیسم در سیاست خارجی دولت جدید به جذب توده‌های شیعه و سنی در منطقه پرداخته و در تلاش برای کسب مجدد رهبری ام‌القری اسلام که از ابتدای انقلاب تاکنون ناکام بوده است، به دنبال دستیابی به رهبری جهان شیعه برآمده است. در این راستا مواضع رادیکال ضد امریکایی و ضد اسرائیلی ایران نیز تلاشی برای بسیج افکار عمومی جهان عرب و به ویژه شیعیان و به حاشیه راندن نیروهای طرفدار غرب در منطقه محسوب می‌شود.^(۱۵) مهم‌ترین اهداف ایران در تدوین و اجرای هلال شیعه عبارتند از:

۱. کسب هژمونی منطقه‌ای که در آن ایران نفوذ بیش‌تری در منطقه دارد و بر ساختارهای سیاسی، اقتصادی و فرهنگی منطقه مسلط شده است.

۲. پایان تسلط سنتی حکومت سنی‌ها بر منطقه و خروج شیعیان از انزوا که با هویت‌یابی شیعیان و کسب جایگاه بهتر آنان در دولت‌های منطقه میسر می‌شود و به تقویت هژمونی منطقه‌ای شیعیان در هلال شیعه به رهبری ایران کمک می‌کند.

۳. خروج آمریکا و نیروهای فرامنطقه‌ای از خاورمیانه و نابودی اسرائیل به‌عنوان نماینده نیابتی آمریکا در منطقه که از طریق تقویت دومینوهای شیعی تحت نفوذ ایران در هلال شیعه میسر می‌شود.^(۱۶)

با توجه به مجموعه این عوامل، هلال شیعی یک پروژه ایرانی در گسترش شیعه‌بین‌المللی است که خطر آن از سوی اعراب منطقه و قدرت‌های فرامنطقه‌ای درک و بارها گوشزد شده و به هم‌گرایی آنان در مقابله با نیت واقعی ایران در ایجاد هلال شیعه که هم راستا با صدور انقلاب در اوایل پیروزی انقلاب اسلامی ایران می‌باشد، گردیده است.

ب) شیخ هلال شیعه، تاکتیک نوین آمریکا در خاورمیانه

براساس این نگرش طرح مسئله ظهور هلال شیعه و تکرار آن و هشدار مداوم به دولت‌های منطقه از سوی آمریکا، پروژه‌ای است که با شکست استراتژی خاورمیانه بزرگ و سپس خاورمیانه جدید آغاز شده است. بر این اساس پروژه امریکایی ایجاد شیخ هلال شیعه در خاورمیانه در راستای منافع آمریکا در منطقه ساخته شده است. بنابراین اگرچه تحولات جدیدی در ژئوپلیتیک شیعه در منطقه به وجود آمده است، اما قدرت‌نمایی شیعیان هرگز در آن حدی که مورد تهدید و تحذیر قرار می‌گیرد نبوده و چشم‌اندازی از ظهور هلال شیعه یا طراحی ژئوپلیتیک با محوریت شیعیان در منطقه وجود ندارد. در واقع شکست استراتژی‌های

آمریکا در خاورمیانه علت اصلی طرح تاکتیک جدید القای تهدید به دولت‌های منطقه از تشکیل هلال شیعی به رهبری ایران شده است.^(۱۷) از این رو مهم‌ترین اهداف آمریکا از ساختن ایده ظهور هلال شیعی در خاورمیانه عبارتند از:

۱. فرافکنی شکست سیاست‌های آمریکا در منطقه به ویژه در قبال عراق و ایران و تلاش در ایجاد جبهه متحدی از سوی همسایگان این کشورها که با تاکتیک هراس صورت می‌گیرد.
 ۲. جنگ روانی جدید علیه جهان اسلام و ایران با خلق دشمن موهوم و غیرواقعی که جایگزین کمونیسم در منطقه شده است. این جنگ روانی و تبلیغاتی راستای پیگیری اهداف سیاست خارجی آمریکا در منطقه و توجیه حضور آن در خاورمیانه و مشروعیت بخشی به اقدامات آمریکا حتی در حمله به یک کشور اسلامی (ایران) از سوی دولت‌های منطقه طراحی شده است.

۳. اعمال سیاست سنتی «تفرقه بینداز و حکومت کن» در راستای تضعیف همزمان شیعه و سنی توسط یکدیگر در قالب استراتژی هرج و مرج مدیریت شده؛ به گونه‌ای که با جدا کردن بخشی از جهان اسلام یعنی اهل تسنن از بخش دیگر آن یعنی شیعیان و ایجاد تفرقه و دشمن تراشی، در ابتدا نوک پیکان حملات خود را متوجه شیعیان به ویژه ایران کرده و با تضعیف آن در منطقه توسط اهل سنت، به آسودگی به سراغ سنی‌ها رفته و به تضعیف گام به گام اسلام در منطقه دست می‌یابد.^(۱۸)

۴. ساختن دشمن جدیدی برای بنیادگرایان سنی که با پایان جنگ سرد و به ویژه پس از ۱۱ سپتامبر آمریکا را دشمن اصلی خود می‌دانستند، بنابراین با تدوین خطر تشکیل هلال شیعی، شیعیان به دشمن آنان در منطقه تبدیل شده و آمریکا از تیررس حملات تروریستی آنان تا حدودی مصون می‌ماند. به علاوه که با همگرایی دولت‌های عربی سنی و آمریکا و حتی برخی بنیادگرایان سنی نیز شیعیان و ایران به دشمن اصلی سلفیون و گروه‌های تکفیری تبدیل شده‌اند. چنانچه زرقاوی در این زمینه می‌گوید که: «پیروزی تمام عیار مسیحیون و یهود جز با پیروزی شیعیان که عامل مخفی دشمنان اسلامند ممکن نیست، لذا اگر مسیحی یا یهودی نمی‌توانید بکشید شیعیان را بکشید». همچنین او با رد همه شواهد موجود جنبش حزب... را حافظ مرز اسرائیل می‌داند که هدف آنان هرگز مبارزه با اسرائیل نیست.^(۱۹)

۵. تلاش در تضعیف موقعیت منطقه‌ای ایران و کاستن از تأثیرگذاری آن بر منطقه و تعمیق شکاف میان ایران و دولت‌های عرب منطقه که در قالب سیاست مهار جدید ایران از سوی دولت‌های خاورمیانه صورت می‌گیرد، بنابراین تدوین و اجرای تهدید ظهور هلال شیعه تداوم سیاست‌های گذشته آمریکا در قبال ایران است که این بار با انشقاق میان شیعه و سنی در منطقه پیگیری می‌شود.

۶. کنترل، تضعیف، مقابله و نابودی زنجیره مقاومت در خاورمیانه و احیای اسلام سیاسی که مانع اصلی اجرای سیاست‌های آمریکا در منطقه است و سبب شکاف میان دولت‌های عربی منطقه و مردم نیز شده است، به گونه‌ای که در حالی که مردم منطقه خواهان احیای مقاومت علیه استعمار و به ویژه آمریکا و اسرائیل هستند برخی دولت‌های عربی و حتی علمای سنی با همکاری با آمریکا و اسرائیل، فتاویی را علیه مقاومت صادر کرده‌اند، چنانچه در جنگ اخیر اسرائیل و حزب... لبنان، مردم را از دعا برای پیروزی حزب... در جنگ منع کردند. بنابراین ترس آمریکا از هلال شیعی و زنجیره مقاومت در خاورمیانه سبب جنگ روانی و تحریف واقعیت و جعل اصطلاح و مفهوم‌سازی هلال شیعی شده است.

۷. انحراف اذهان تصمیم‌گیرندگان کشورهای مسلمان با بزرگنمایی تهدید شیعیان از مسئله اسرائیل و ایجاد فضای تنفس جدیدی با مهار شیعیان و زنجیره مقاومت در منطقه برای اسرائیل.

۸. ترویج شیوه مطلوب حکومتداری در منطقه که تنها با همکاری با آمریکا ممکن است زیرا در صورت برگزاری انتخابات آزاد و اجرای اصول دموکراتیک، نظام حکومتی دولت‌های منطقه متزلزل شده و خطر گسترش نقش شیعیان مانند عراق در خاورمیانه وجود دارد.

۹. نگرانی آمریکا از تضعیف هژمونی آن در منطقه به ویژه کنترل آن بر منابع نفتی خاورمیانه که به تعبیر چامسکی ابزار سلطه جهانی امریکاست و نفوذ ایران در هلال شیعه، کنترل آمریکا را بر این منابع به چالش می‌کشد. بنابراین تضعیف مجموعه هلال شیعی که تهران قله آن بوده و تا حزب... لبنان امتداد یافته است در صدر اولویت‌های امنیت ملی امریکاست.

۱۰. تداوم هژمونی سیاسی، اقتصادی و امنیتی آمریکا در خاورمیانه که با تهدید اعراب از تشکیل هلال شیعی و سپس طرح محاصره آن توسط هلال سنی به رهبری آمریکا پیگیری می‌شود. در این راستا ضریب همگرایی و گسترش روابط آمریکا و کشورهای منطقه افزایش یافته و با ایجاد معمای امنیت جدیدی در منطقه به فروش سلاح‌های امریکایی به کشورهای خاورمیانه و جلب اعتماد آنان به نزدیکی روابط با آمریکا کمک می‌شود.

ج) ایجاد ژئوپلیتیک شیعه، طرح مشترک آمریکا و شیعیان

این نگرش معتقد است که هلال شیعی پروژه‌ای است که با همکاری و اتحاد شیعیان و آمریکا و اسرائیل برای نابودی اهل سنت در منطقه طراحی شده و در حال اجراست. بر این اساس قدرت گرفتن شیعیان در عراق بخشی از نیت آمریکا در قبال جهان اسلام پس از حوادث ۱۱ سپتامبر بوده است تا عراق را از چنگ اسلام واقعی درآورده و به دست شیعیان بدهد. بنابراین همکاری استراتژیک شیعیان به ویژه ایرانیان با آمریکا در صدد ضربه زدن به اعراب و سنی‌ها در منطقه به وجود آمده و با گسترش هلال شیعی، جهان اسلام تحت سلطه

شیعیان در می‌آید.^(۲۰) این پروژه از سوی افراطیون سنی و برخی سران دولت‌های عربی و تعدادی از علما و مفتی‌های وهابی سعودی و برخی از توده‌های مردم در کشورهای عربی خاورمیانه مطرح شده و یکی از انگیزه‌های تحریک مسلمانان سنی علیه شیعیان در خاورمیانه و فتاوی تکفیر آنان و تخریب عتبات عالیات شیعه یا عملیات‌های انتحاری در عراق است که به تعبیر آنان برای نابودی کفار (امریکا) و مشرکان (شیعیان) صورت می‌گیرد.

د) سناریونویسی اعراب در بحران‌سازی در منطقه

بر اساس این رویکرد طرح هلال شیعی همان‌طور که اولین بار توسط ملک عبدالله پادشاه اردن مطرح شد، سناریو یا پروژه‌ای عربی بوده که در راستای منافع برخی دولت‌های عربی منطقه تدوین شده است. بر این اساس سعی کرده‌اند تا با بحران‌سازی در روابط ایران، شیعیان و اعراب در پرتو تحولات جدید در خاورمیانه، از شدت بازتاب برخی تحولات منطقه کاسته و منافع اعراب و سنی‌ها را حفظ کنند. مهم‌ترین دلایل آنان در طرح هلال شیعی و القای تهدید تشکیل آن در میان مردم کشورهای خاورمیانه عبارت است از:

۱. جنگ افغانستان و عراق و احیای شیعه در عراق و توانمندسازی شیعیان منطقه سبب تغییرات عمیقی در خاورمیانه شده است که ایران بدون هیچ هزینه‌ای برنده بزرگ آن بوده است. در واقع ایران با حذف طالبان و صدام و تضعیف دو جریان پان‌اسلامیسم سنی طالبانی و پان‌عربیسم صدام در منطقه، به قدرت و نفوذ فراوانی دست یافته است. این مسئله دو جریان مذکور را که به لحاظ ایدئولوژیک با ایران مشکل دارند تحریک کرده و این احساس در آنان به وجود آمده است که همه چیز در منطقه به نفع ایران در جریان است، بنابراین آنان به تبلیغات منفی وسیعی علیه ایران و شیعیان دست زده‌اند که طرح هلال شیعی محور آن قرار گرفته است.

۲. دولت‌های سنی منطقه با جاه‌طلبانه خواندن سیاست‌های ایران به‌عنوان بهانه‌ای برای مقاومت در برابر خواسته‌های اتباع شیعه و درخواست آمریکا برای انجام اصلاحات سیاسی استفاده کرده‌اند. به عبارت دیگر به تعبیر استیون کوک از محققان شورای روابط خارجی آمریکا، رژیم‌های عربی از تخیل هلال شیعی تنها در راستای منافع خود بهره برده‌اند و از طرح هلال شیعی برای سرکوب بیش‌تر شیعیان کشورشان و مشروعیت این فشارها برای عدم تأثیرپذیری از شیعیان عراق استفاده کرده‌اند. همچنین آنان به آمریکا پیام داده‌اند که اگر آوردن دموکراسی به خاورمیانه به معنای قدرت یافتن شیعیان و ایران است، آمریکا بهتر است با دیکتاتوری اهل سنت کنار آید.^(۲۱)

۳. تحولات عراق و ظهور اولین دولت شیعی عربی در مرکز خلافت اسلامی سنی عباسیان و سپس پدیده بعثی‌زدایی که باعث از بین رفتن بزرگ‌ترین مانع به قدرت رسیدن شیعیان عراق شد سبب نگرانی دولت‌های عربی از به حاشیه رانده شدن اهل سنت در عراق و سپس در

سطحی فراتر از آن در منطقه‌ای که از سوریه تا پاکستان گسترش می‌یابد شده است. بنابراین احتمال افزایش تنش‌ها برای کسب قدرت میان دو گروه عمده منطقه که ثبات خاورمیانه را به خطر می‌اندازد یک عامل اساسی در طرح هلال شیعی است.

۴. طرح هلال شیعه در چارچوب توازن قدرت منطقه‌ای در حوزه امنیت خلیج فارس و بخش عربی خاورمیانه با افزایش نگرانی اعراب در راستای کسب حمایت بیش‌تر از سوی آمریکا علیه ایران و شیعیان صورت می‌گیرد و به همگرایی جهان عرب سنی و آمریکا در مقابل شیعیان و به ویژه ایران کمک می‌کند.

۵. تدوین طرح هلال شیعی و تأکید مستمر بر آن به همراه برخی فتاوی علمای وهابی، زمینه همکاری سازمان‌های بعثی و گروه زرقاوی و کسب حمایت معنوی و سیاسی از سوی برخی رهبران عرب، سبب تقویت موضع آنان در عراق و ممانعت از ثبات سیاسی در این کشور به سود شیعیان شده و از خروج عراق از انحصار قدرت سنی بر آن جلوگیری می‌کند.

ه) اتحاد اعراب و آمریکا (دشمن دشمن من دوست من است)^۱

براساس این رویکرد طرح چشم‌انداز ظهور هلال شیعی، پروژه‌ای مشترک میان آمریکا و برخی دولت‌های عربی در راستای منافع مشترک آنان در تحدید نفوذ ایران در منطقه، کاهش نقش شیعیان میانه‌رو یا رادیکال و تقویت جریان شیعه سکولار و سنی‌های عراق و تثبیت هژمونی فرامنطقه‌ای آمریکا در خاورمیانه است. از این‌رو اتحادی مشترک میان دو دشمنِ احیای هویت شیعی و گسترش نفوذ ایران در منطقه به وجود آمده است.

۲. پروسه هلال شیعی

عده‌ای ژئوپلیتیک نوین تشیع یا هلال شیعه را پروسه یا فرایندی می‌دانند که به مرور زمان شکل گرفته و موجب خود آگاهی شیعیان و بازسازی هویت آنان می‌شود. در واقع احساس سرنوشت مشترک و تاریخ، فرهنگ و هویت همسان سبب پیوند جوامع شیعی می‌شود. بنابراین در یک چرخه‌نه چندان از پیش تعیین شده، هلال شیعی در خاورمیانه شکل می‌گیرد.

مهم‌ترین دلایل احیای شیعیان در پروسه زمانی کنونی عبارتند از:

۱. فشار تدریجی ناشی از انزوای دیرین سیاسی و محرومیت اقتصادی شیعیان عرب سبب شده است تا آنان از وضعیت خود ناراضی بوده و به دنبال تغییر در شرایط کنونی برآیند. این مسئله با توجه به ماهیت ایدئولوژیک شیعه به عنوان مذهب اعتراض علیه ظلم و ستم به تغییر شرایط آنان خواهند انجامید.^(۲۲)

۲. تحولات عراق سبب هویت‌یابی شیعیان که به لحاظ فرهنگی، تاریخی، مذهبی و اقتصادی شرایط مشابهی با شیعیان عراق دارند شده است و این مسئله به احیای شیعه در منطقه

1) Enemy of my enemy is my friend.

کمک کرده است. از سوی دیگر افزایش آگاهی شیعیان با طرح گسترش دموکراسی آمریکا در خاورمیانه همراه شده و با برگزاری انتخابات آزاد و دموکراتیک به توانمندسازی سیاسی شیعیان در خاورمیانه منجر می‌شود.

۳. تحولات منطقه خاورمیانه به ویژه پیروزی حزب‌الله لبنان در جنگ ۳۳ روزه و فتح غزه توسط حماس یا سیاست اصول‌گرایانه دولت نهم ایران، کاتالیزور گذار شیعیان در تقویت جایگاه و منزلت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی آنان در کشورهای عربی شده است.

۴. گسترش تعاملات فرهنگی و اقتصادی که با بازگشایی شهرهای مقدس عراق به وجود آمده است سبب تقویت تأثیر عاطفی همگرایی شیعیان شده است. این مسئله به ویژه در طبقه متوسط با انگیزه‌های اقتصادی سرمایه‌گذاری در عراق توسعه یافته است.

۵. تقویت هم‌گرایی آمریکا و جوامع عربی یا تشدید بی‌ثباتی در منطقه به ویژه در عراق که از آن به تهدید سنی‌ها علیه شیعیان یاد می‌شود سبب افزایش همکاری شیعیان و تشکیل ضد اتحادی علیه آمریکا و برخی دولت‌های عربی یا گروه‌های سلفی و تکفیری و یا علمای وهابی می‌شود.

۳. هلال شیعه پروسه‌ای در پس یک پروژه (پروسه پروژه)

سومین نگرش به هلال شیعی آن را پروسه‌ای می‌داند که به مرور زمان شکل می‌گیرد، اما عده‌ای در تلاش برای بهره‌برداری از این فرایند به سود خود هستند. به عبارت دیگر هلال شیعی به دلایل ساختارهای سیاسی، اقتصادی و فرهنگی دولت‌های منطقه و شیعیان در حال شکل‌گیری است، اما جریاناتی در این فضا، به دنبال مدیریت تحول و تغییر در جهت مدیریت منافع خود هستند.^(۳۳) از این رو عرصه رقابت و بازیگری به وجود آمده و پروژه‌هایی در راستای منافع تدوین‌گران آن در حال اجرا هستند که بسته به میزان قدرت و بازیگری آنان و تحولات منطقه‌ای و بین‌المللی، چشم‌انداز هلال شیعی ترسیم می‌شود.

هلال شیعی توهم یا واقعیت:

بدون شک شیعیان در هیچ مقطعی از تاریخ خود به اندازه شرایط کنونی از موقعیت ممتاز جهانی برخوردار نبوده‌اند، زیرا که اکنون آنان در ایران و عراق حاکمیت قاطع را در دست دارند و در افغانستان و لبنان نیز در حاکمیت شریکند. علاوه بر این با تحولات جدید منطقه که با رستاخیز شیعی در خاورمیانه همراه شده است، مشارکت سیاسی فعال آنان در انتخابات دموکراتیک سبب تقویت جایگاه و موقعیت آنان در منطقه شده است. از سوی دیگر تجربه عراق و آگاهی سیاسی شیعیان از هویت مذهبی خود سبب سیاسی شدن شیعیان در خاورمیانه شده و فضای سیاسی بازتری را برای تبدیل مزیت جمعیتی شیعیان به قدرت سیاسی به وجود

آورده است. با این وجود هر گز چیزی به عنوان پان شیعیسم و یا حتی رهبری متحد جوامع شیعی در راستای تشکیل هلال شیعه وجود ندارد.^(۲۴) در واقع علی‌رغم دیدگاه‌های مذهبی، فرهنگی، تاریخی و سیاسی و حتی شرایط اقتصادی مشابه جوامع شیعی که آنان را به فعالیت‌های سیاسی یکسان برای کسب حقوق اساسی خود و تثبیت قدرت شیعیان در کشورهای منطقه هدایت می‌کند، به دشواری می‌توان از یک وحدت مدیریت در جهان شیعه سخن گفت یا اینکه شیعه را به عنوان یک تهدید مطرح کرد. بنابراین به نظر می‌رسد پروژه هلال شیعی یا وحدت جوامع شیعیان در طراحی ژئوپلیتیک نوین خاورمیانه به دلایل زیر واقعیت نداشته باشد:

۱. در تعریف هلال شیعی یا ژئوپلیتیک تشیع معمولاً از امتداد جغرافیای سیاسی شیعیان از ایران تا لبنان سخن گفته می‌شود. در این میان بر شیعیان ایران، عراق، سوریه، لبنان (جنبش حزب‌ا...) و جنبش حماس در فلسطین تأکید می‌شود. این مسئله در حالی مطرح می‌شود که در سوریه حکومت در دست اقلیت شیعه علوی است که تنها ۱۳ درصد از جمعیت سوریه را تشکیل می‌دهد. بنابراین بافت ملی سوریه به دلیل ترکیب جمعیتی آن هیچ‌گاه نمی‌تواند به عنوان بخشی از هلال شیعی تلقی شود. از سوی دیگر دولت سوریه نیز نشان داده است که در جهت دفاع از منافع ملی‌اش از همه برهه‌های برنده و تأثیرگذار خود استفاده می‌کند و تنها در راستای منافع خود و وقتی که آمریکا و اسرائیل بیش‌ترین فشار را به سوریه وارد می‌کنند به ایران و حزب‌ا... نزدیک می‌شود و در شرایط دیگر حاضر به مذاکرات پنهان با اسرائیل نیز می‌باشد. مسئله حماس و فاصله آن از هلال شیعی کاملاً آشکار است، زیرا حماس یک سازمان مذهبی مبنی بر گرایش‌های اخوانی است که به دلیل محاصره سیاسی، اقتصادی و تبلیغاتی به ایران نزدیک شده است. از سوی دیگر شیعیان عراق و لبنان نیز به دلیل بافت جمعیتی این دو کشور و همزیستی آنان با اهل سنت و تلاش آنان در حفظ تمامیت ارضی کشورشان علی‌رغم گسترش همکاری با ایران به دنبال تشکیل هلال شیعی در خاورمیانه که همواره مورد تهدید سنی‌ها و آمریکا باشد نیستند. همچنین شیعیان بحرین نیز به دلیل فشار و سرکوب سیاسی حکومت بر آنان تحرک سیاسی چندانی ندارند و حکومت بحرین نیز با برنامه‌ریزی در اعطای تابعیت در صدد تغییر ترکیب جمعیتی شیعیان تا سال ۲۰۱۰ برآمده است.^(۲۵)

۲. شیعیان یک جمعیت یکپارچه نیستند و سرنوشت مشترکی ندارند و وضعیت اقتصادی و اجتماعی آنان انشعابات عرضی در آن‌ها پدید آورده و جهت‌گیری‌های سیاسی و میزان پابندی آنان به مذهب شیعه نیز تقسیمات طولی در جوامع شیعی ایجاد کرده است. از این رو انشعابات شیعیان که واضح‌ترین آن‌ها مرزهای سیاسی بین کشورهای عربی و ملاحظات امنیتی در محدود کردن ارتباط و همکاری شیعیان و یا اختلافات سیاسی میان دو کشور شیعی مانند ایران و عراق است و همچنین بسترهای هویت‌ساز اجتماعی تشیع، سبب تنوع پابندی به مذهب در میان آنان شده و جریانات شیعیان سکولار، میانه‌رو، محافظه‌کار و رادیکال را به

وجود آورده است. این جریانات برخلاف اصطلاحات کلیشه‌ای نگرش غرب به شیعیان که آنان را گروهی یکدست می‌پندارد، در عقیده، هدف و نیز میزان پابندی و وفاداری به مواضع مشترک، تعصب مذهبی و حتی تعامل با غرب و آمریکا با یکدیگر اختلاف دارند؛ بنابراین ظهور هلال یکدست شیعه و مدیریت واحد آن توهمی بیش نیست.^(۲۶)

۳. اگرچه ایران همواره به منزله مرکز مذهب شیعه و محور ایدئولوژیک مأمین شیعیان و تنها دولت شیعی مورد توجه شیعیان بوده است، اما ایجاد مذهب شیعه‌ای که پیرو ایران باشد رؤیایی بیش نیست و برخلاف تصور نادرست غرب و برخی دولت‌های منطقه، سیاسی شدن شیعیان به معنای منتهی شدن راه‌های سیاسی شیعیان به تهران یا تشکیل حکومت دینی به سبک ایران و به‌طور خودکار ضدآمریکایی نیست^(۲۷) زیرا این مسئله با نگرش متفاوت مرجعیت شیعی به ولایت فقیه و زندگی سیاسی و حضور تشیع در عرصه عمومی جامعه همراه است و در کنار نگرش انقلابی و کاملاً فعالی مانند رویکرد امام خمینی (ره)، سنت انزوا و عزلت‌گرایی با تکیه بر تقوای شخصی و بی‌طرفی در مسائل سیاسی آیت‌... خوبی (ره) و سیستانی و پیروان آنان وجود دارد.^(۲۸)

۴. مطالبات و خواسته‌های شیعیان در کشورهای مختلف و حتی در درون یک کشور نیز متفاوت است. مثلاً در حالی که گروهی از شیعیان بحرین مانند حرکه‌الاحرار و یا گروه‌های شیعی دانشجویی خواستار حکومتی مردم‌سالار برای استیفای حقوق از دست رفته خود و دستیابی به حقوق مساوی سیاسی و مدنی با سنی‌ها هستند، جمعیت الوفاق الوطنی الاسلامی که بزرگ‌ترین جریان سیاسی شیعه و گروه مخالف در بحرین است، خواهان برپایی حکومت اسلامی و تطابق قوانین با شرع مبین اسلام است. علاوه بر این مطالبات شیعیان در برخی کشورها به دلیل فقر و محدودیت اقتصادی بیش‌تر اقتصادی است، در حالی که در برخی جوامع شیعی که وضعیت بهتری دارند مطالبات اجتماعی یا سیاسی مطرح می‌شود. این تشتت اهداف شیعیان و حضور آنان در قلب جوامع سنی (بجز ایران) مانع عمده تحقق هلال شیعی است.^(۲۹)

۵. ناسیونالیسم و جدایی سیاسی جوامع شیعی مانع عمده دیگری در ایجاد هلال شیعی است که در پرتو تحولات نظام امنیت منطقه‌ای و بین‌المللی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. این مسئله مانع اقدامات عملی ایران در کشتار وسیع شیعیان عراق در انتفاضه سال ۱۹۹۱ میلادی و تخریب عتبات عالیات و حتی اهانت به مرجعیت تقلید شیعیان (آیت‌... سیستانی) شد.^(۳۰) از سوی دیگر شیعیان در درک مؤلفه‌های هویتی خود معمولاً هویت ملی و سپس عربی یا اسلامی را مقدم بر هویت شیعی می‌دانند. از این‌رو نخبگان شیعی نیز همواره خود را پایبند به الگوهای محلی نشان می‌دهند تا پذیرش همگانی بیش‌تری را به دست آورند و از اتهام نمایندگی جوامع شیعی دیگر به دور بمانند.^(۳۱)

۶. احیای کامل شیعیان به دلیل فقدان یکپارچگی لازم میان آنان، ضعف ساختاری جامعه شیعی، عدم سازماندهی مطلوب، بلا تکلیفی و عدم دستیابی به نتیجه مطلوب در مورد رهبری، وابستگی مالی و سیاسی و انتظار غیرواقعی از کشورهای مسلمان شیعی و عدم سیاست یکسان و هماهنگ ایران در قبال آنان ممکن نیست.

۷. اگرچه این یک واقعیت است که شیعه ساختاری ایدئولوژیک با ماهیتی فراکشوری دارد و ایران بر احزاب شیعه فعالانه تأثیرگذار است، اما ظهور یک هلال شیعی یا طراحی نقشه ژئوپلیتیک شیعه در خاورمیانه به مرکزیت و رهبری ایران به دلایل زیر با ابهام و تردید همراه است:

الف) به لحاظ جمعیتی، تعداد شیعیان به نسبت سنی‌ها برای تحقق هلال شیعه کافی نیست زیرا شیعیان تنها ۱۵ درصد از جمعیت محیط سنی عربی را که از اندونزی تا مغرب گسترانده شده دارند و در اکثر کشورها بجز ۴ کشور ایران، عراق، بحرین و آذربایجان در اقلیت و تحت فشار و سرکوب دولت‌های محلی هستند.

ب) ایران مرکز قدرت شیعه، در مقایسه با عربستان رهبر جهان عرب سنی پتانسیل اقتصادی بسیار کم‌تری در تشکیل هلال شیعه نسبت به قوس سنی دارد زیرا درآمد ناخالص ملی عربستان، که کم‌تر از جمعیت ایران را دارد، ۶۰ درصد بیش از ایران بوده و سرانه ایران نیز سرانه عربستان است. این مسئله با توجه به دغدغه اولویت اقتصاد داخلی نسبت به هزینه ایجاد هلال شیعی در خاورمیانه در میان برخی از مسئولین جمهوری اسلامی ایران و حمایت مالی و معنوی گسترده عربستان در مقابله با ظهور هلال شیعی (و حتی یک دولت شیعی باثبات در عراق) از اهمیت بیش‌تری برخوردار می‌شود. بنابراین ایران توانایی اقتصادی ایجاد هلال شیعی در خاورمیانه را ندارد.^(۳۲)

ج) از نظر نظامی نیز اگرچه ایران بزرگ‌ترین ارتش منطقه را در اختیار دارد، اما هرگونه مداخله نظامی ایران در منطقه در راستای ایجاد هلال شیعی با منافع آمریکا در تعارض قرار گرفته و این مسئله ایران را از مداخله نظامی در امور داخلی عراق و سایر کشورهای منطقه باز می‌دارد.

د) از نظر فرهنگی و مذهبی نیز ایران علی‌رغم اشتراکات تاریخی، فرهنگی و مذهبی با شیعیان منطقه، به دلیل فارس یا عجم بودن در مقابل اعراب، همواره با شکاف هویت عربی عجمی مواجه است. از این‌رو ایران فروپاشی دیوار سنی مذهب طالبان و صدام و احیای شیعه در منطقه را تنها تضمینی علیه ظهور دوباره عراق به‌عنوان یک تهدید و عدم بازگشت ملی‌گرایی عربی ضد ایرانی تحت رهبری اهل سنت می‌داند. این مسئله در میان کشورهای که شیعیان در آن در اقلیت هستند نیز به دلیل سیاست‌های اعمالی دولت‌های سنی کاملاً آشکار است. بنابراین ادعاهایی مبنی بر تغییر مذهب بسیاری از مردم سوریه به شیعه ۱۲ امامی به دلیل

تشویق حکومت سوریه یا حمایت‌های ایران کاملاً نادرست بوده و سوریه به‌عنوان مهد ظهور پدران بنیادگرای سنی مانند ابن تیمیه و ابن قیم با شکاف هویتی عربی عجمی و شیعه سنی با ایران مواجه بوده و هرگز قطعه‌ای از هلال شیعه نخواهد بود.^(۳۳)

ه‌ا پروژه ایران در ایجاد هلال شیعی به دلیل تلاش آن در وحدت جهان اسلام که بیش‌ترین مزایا را برای این کشور در تقابل با آمریکا و اسرائیل در منطقه دارد و همچنین به سبب نیاز به همسویی اعراب در مقابل سیاست‌های تحمیلی انزوآگرایانه آمریکا علیه ایران و یا خطر تحریک اقلیت‌های سنی در ایران، غیرعقلانی بوده و با سیاست‌های ایران همخوانی ندارد.

رویکرد بازیگران منطقه ای و فرامنطقه‌ای به هلال شیعی:

به‌طور کلی کشورهای عربی منطقه خاورمیانه از قدرت گرفتن شیعیان در عراق که می‌تواند موازنه قدرت را در منطقه تحت تأثیر قرار دهد نگرانند. آنان معتقدند که حضور دو دولت شیعی با روابط دوستانه، توازن منطقه را بر هم می‌زند و این روند، جمعیت پراکنده شیعه خلیج فارس را تحت تأثیر قرار می‌دهد. بنابراین نگرانی جهان عرب از افزایش آگاهی سیاسی و احیای شیعه که در قالب هلال شیعی یا ژئوپلیتیک تشیع از آن یاد می‌کنند بر این اساس قرار دارد که اولاً پرنسنگ شدن نقش عنصر شیعی در ساختار قدرت منطقه و ایجاد زمینه‌های ائتلاف ایران و عراق، ساخت قدرت و سیاست در منطقه را به ضرر جوامع سنی که حکومت‌ها را در اختیار دارند به هم می‌زند و ثانیاً، این ائتلاف در درون سرزمین‌هایی صورت می‌گیرد (ایران، عراق، سوریه و لبنان) که در آن‌ها حکومت‌های مخالف نظم سنتی موجود در رأس قدرت قرار دارند. بنابراین این اتصال استراتژیک سبب تغییر در تعادل قدرت می‌شود. از سوی دیگر تشکیل و تقویت این ائتلاف با نوع نگاه متفاوت آن به نقش بازیگران و حضور قدرت‌های فرامنطقه‌ای، تهدیدی برای حکومت‌های محافظه کار منطقه به حساب می‌آید.^(۳۴) بنابراین آنان برای مقابله با این پیامدها به سیاست‌های متفاوتی دست زده‌اند که مهم‌ترین آن‌ها عبارت است از:

۱. سیاست ضد ایرانی: این سیاست با تبلیغ جاه‌طلبی ایران در کسب هژمونی منطقه‌ای، مداخله آن در امور داخلی عراق، تلاش در ایجاد هلال شیعی در منطقه و... پیوندهایی را در کشورهای عربی منطقه به غیر از سوریه و لبنان با آمریکا و اسرائیل ایجاد کرده و سبب همسویی منافع آنان و شکل‌گیری سیاست‌ها و رویه‌های یکسان آنان شده است. از این‌رو بارها بر اتهامات مداخله ایران در امور عراق و تسلیح گروه‌های رادیکال شیعه در عراق و در منطقه و تلاش ایران برای افزایش قدرت خود در منطقه تأکید شده است. چنانچه در بیانیه ۳۸ نفر از علمای سلفی عربستان در آذر ۱۳۸۵، ضمن ابراز تأسف از سقوط بغداد، این مسئله را توطئه صلیبیون (اشغالگران)، روافض (شیعیان) و صفوی (ایرانیان) دانستند و هدف از آن را نیز حفاظت و حمایت از اشغالگران، تحدید نفوذ اهل سنت در منطقه و ایجاد هلال شیعه و

تجزیه عراق به سه منطقه کردی، شیعی و سنی خواندند.^(۳۵)

۲. سیاست ضدشیعی: این سیاست با تلاش در تفکیک عربیت و تشیع و اعلام این که نگرانی عمده سران عربی خاورمیانه، به خطر افتادن عربیت عراق است مطرح شده و با فتاوی مفتی‌های وهابی و تشدید مقابله با شیعیان در منطقه تقویت شده است. چنانچه علاوه بر فتاوی تخریب عتبات عالیات و یا مهدورالدم دانستن شیعیان و... یکی از روحانیون متعصب عربستانی سیاست ضد شیعه خود را با این جمله که «چگونه عربستان را می‌توان یک پادشاهی اسلامی نامید و در عین حال در آن شیعه به دنیا آمد و شیعه از دنیا رفت».^(۳۶) به اثبات رسانیده است.

۳. تلاش برای بی‌ثباتی داخلی در عراق: این سیاست به نوعی مقاومت اعراب در برابر نهادینه شدن دولت شیعه در عراق و تثبیت حاکمیت شیعه بر کشوری است که سابقه طولانی حکومت سنی دارد. از این رو کشورهای عربی به حمایت مادی و معنوی از گروه‌های تکفیری، سلفی و بنیادگرایان القاعده در عراق برخاسته‌اند تا از خروج عراق که حلقه اتصال ژئوپلیتیک شیعه به سوریه و لبنان و دومینوی احیای شیعیان در منطقه است خودداری کنند. در این میان فتاوی تکفیر شیعیان از سوی روحانیون افراطی وهابی و سلفی نیز به این مسئله کمک کرده است.

۴. افزایش فشار و سرکوب شیعیان کشورهای عربی: این سیاست به منظور مقابله با تسری تجربه عراق به شیعیان این کشورها و هویت‌یابی آنان است. در این راستا هرگونه ناراضی شیعیان با شدت بیش‌تری نسبت به گذشته به مزدوری آنان برای ایران متهم شده و شدیداً سرکوب می‌شود، چنانچه این مسئله در عربستان در تشدید سختگیری و فشار بر شیعیان ملی و منطقه‌ای کاملاً مشهود است.

۵. هم‌گرایی میان دولت‌های سنی منطقه و قدرت‌های فرامنطقه علیه تشکیل هلال شیعی: این سیاست که از همکاری سیاسی تا پیمان‌های دفاعی امنیتی و افزایش فروش تسلیحات نظامی پیش رفته است، در راستای کسب منافع مشترک آنان علیه شیعیان است، از این رو علی‌رغم تشدید فعالیت بنیادگرایان سنی، تکفیری، بعثی‌ها، القاعده در عراق و همکاری پنهانی آنان با دولت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای، همواره بر مداخله ایران و نقش اساسی آن در بی‌ثباتی و هرج و مرج در عراق تأکید می‌شود.

رویکرد آمریکا در قبال شیعیان و تحولات اخیر در خاورمیانه از تصور کلیشه‌ای آنان در این که شیعیان جماعتی یکپارچه هستند و از جنبه ایدئولوژیک افراطی برخوردار بوده و به ایران وفا دارند و به صورتی تعصب‌آمیز با غرب مخالفند، ریشه می‌گیرد. این نگرش که متأثر از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران و تحولات دهه ۸۰ میلادی شکل گرفته است سبب نگرانی آمریکا از تجدید حیات شیعیان در عراق و در منطقه شده است. از این رو آمریکا به تغییر استراتژی خود از خاورمیانه بزرگ که به دنبال تغییر هلال دیکتاتورها به هلال دموکراسی در

خاورمیانه بود و سبب ظهور دومین دولت شیعی در انتخاباتی دموکراتیک در عراق و ایجاد هلال شیعی شد، به خاورمیانه جدید و تبدیل هلال شیعی به قوس سنی در منطقه دست زده است. مهم‌ترین دلایل تغییر رویکرد آمریکا به خاورمیانه جدید و مقابله با پیامدهای تشکیل هلال شیعی به جای خاورمیانه بزرگ عبارتند از:

تأثیر علایق ژئوپلیتیک در رفتار آمریکا: موقعیت ژئوپلیتیک شیعه با مرکزیت منابع نفتی با اصل اولیه سیاست خارجی آمریکا در کنترل این منابع در تعارض است. از این رو ایجاد هلال شیعی به مرکزیت ایران که کنترل آمریکا بر منابع انرژی را به چالش می‌کشد، مهم‌ترین نگرانی آمریکا و تلاش آن در ممانعت از ظهور هلال شیعی است. این مسئله با توجه به نقش عوامل فرهنگی و اعتقادی شیعی در ژئوپلیتیک آنان و رویکرد جهانشمول شیعیان و مفاهیمی مانند تقید، شهادت، غیبت، انتظار، منجی‌گرایی و... که زمینه‌های گرایش‌ها و هژمونیک را در آنان به وجود می‌آورد و با غاصبانه دانستن حاکمیت غیرمعصوم و هرگونه تسلط غیرمسلمان بر مسلمان، استعمار را به چالش می‌کشد، سبب تقابل شیعیان و آمریکا می‌شود^(۳۷) از این رو براساس نگرش کلیشه‌ای آمریکا به تعصبات مذهبی، روش‌های خشن و اعمال افراطی و مخالفت شیعیان با غرب و به ویژه آمریکا، استراتژی آمریکا علی‌رغم همپوشانی منافع بیش‌تری که با شیعیان نسبت به بنیادگرایان سنی دارد به خاورمیانه جدید با مهار عنصر شیعی تبدیل شده است.

نگرانی آمریکا از تکرار تجربه ایران بر اثر سیاسی شدن شیعیان منطقه: این مسئله با توجه به پیشینه تاریخی روابط ایران و آمریکا، چارچوب ذهنی محدود و ساده‌انگارانه‌ای را برای دولت آمریکا در تعامل با شیعیان و در راستای محدودیت قدرت آنان در منطقه و حرکت از هلال شیعی به قوس و یا حتی هلال دیکتاتورها در جهت کاملاً معکوس با استراتژی خاورمیانه بزرگ به وجود آورده است.

سد نفوذ زنجیره مقاومت در خاورمیانه: هلال شیعی یا ژئوپلیتیک نوین تشیع نقطه ثقل مقاومت اسلامی در خاورمیانه بوده که به مقابله با آمریکا و اسرائیل در منطقه پرداخته است. این مقاومت برخلاف بنیادگرایان سنی، سلفی و تکفیری، رویکردی عقلانی بوده و با محاسبه سود زیان و با برداشتی منطبق با شرایط روز از اسلام و براساس مفاهیم بنیادین شهادت و انتظار به مبارزه با استعمار در منطقه پرداخته است. این مسئله با منافع غرب و به ویژه آمریکا در منطقه در تعارض قرار گرفته و بر این اساس سد نفوذ هلال شیعی یا زنجیره مقاومت براساس استراتژی خاورمیانه جدید در اولویت منافع آمریکا در منطقه قرار گرفته است.

مجموعه این عوامل سبب نگرانی آمریکا از افزایش قدرت شیعیان و به ویژه ایران و یا ایجاد هلال شیعی در منطقه شده و سیاست‌های این کشور را به همگرایی با کشورهای عربی در منطقه و استراتژی جدیدی در مقابله با جنبش‌های شیعی خاورمیانه سوق داده است. برخی

- از مهم‌ترین ابعاد این استراتژی عبارتند از:
- بهره‌برداری از اختلافات شیعه و سنی و دامن زدن به آن در منطقه با طرح مکرر مسئله هلال شیعی و افزایش نفوذ ایران در عراق یا در منطقه.
 - تکیه بر شکاف عربی عجمی (عرب فرس) و هویت ملی متفاوت ایرانیان و اعراب شیعی و سنی.
 - تأکید بر اختلافات میان ایران و اعراب در مسائل مختلفی مانند مسئله هسته‌ای، جزایر سه‌گانه ایرانی در خلیج فارس، خوزستان، عراق یا خطر گسترش پان‌شیعیسم یا هلال شیعه یا ظهور ژئوپلیتیک نوین تشیع در خاورمیانه.
 - بزرگ‌نمایی انشعابات یا اختلافات میان شیعیان که مثلاً از طریق تفاوت‌های آنان در ناسیونالیسم، پایبندی به مذهب، نگرش متفاوت مراجع ایرانی و عرب و... صورت می‌گیرد.
 - تقسیم‌بندی شیعیان به سکولار، محافظه‌کار، میانه‌رو، رادیکال و تلاش در جلب حمایت گروه‌هایی که اشتراکات منافع بیش‌تری با آنان دارند.
 - تلاش در سد نفوذ ایران در منطقه و گسترش ارتباطات آن با دولت‌های عربی و به ویژه با شیعیان خاورمیانه.
 - تأکید بر پروژه ایران هراسی که با تاکتیک‌هایی مانند هلال شیعی، افزایش نفوذ ایران در منطقه، مداخله ایران در عراق، مسئله هسته‌ای ایران و... پیگیری می‌شود.
 - هم‌گرایی سیاسی، اقتصادی و نظامی با دولت‌های عربی منطقه و حمایت‌های مادی، معنوی و تسلیحاتی در راستای گسترش معمای امنیت در منطقه در پرتو استراتژی بحران مدیریت شده.
 - تلاش در برقراری توازن قدرت میان شیعیان، اکراد و سنی‌ها با حمایت از شیعیان سکولار، احزاب سنی، اکراد و حتی گروه‌های بعثی، سلفی و تکفیری و تضعیف جریانات میانه‌رو و رادیکال شیعی.
 - تلاش در ایجاد قوس سنی به‌عنوان کمر بند امنیتی متحدان آمریکا در محدوده هلال شیعی.

هلال شیعه و جمهوری اسلامی ایران:

شیعیان همواره در طول تاریخ به دلایل ایدئولوژیک، سیاسی، فرهنگی یا هویتی از فعالیت‌های سیاسی و کسب قدرت و حکومت در جوامع اسلامی دور مانده‌اند. این مسئله بجز در مقاطعی خاص در تاریخ تشیع، مانند دوره صفویه در ایران، تا پیروزی انقلاب اسلامی ایران و احیای هویت شیعی و ارائه نظریه ولایت فقیه و پذیرش مشروعیت حکومت در زمان

غیبت ادامه داشت بنابراین انقلاب ایران که نقطه عطف مهمی در آغاز حیات سیاسی شیعیان محسوب می‌شد سبب تحولات سیاسی، اجتماعی در جوامع مسلمان خاورمیانه و به ویژه در میان شیعیان گردید. با این وجود آغاز جنگ ایران و عراق و تشکیل مدل‌های امنیتی سیاسی مشترک دولت‌های مسلمان منطقه و قدرت‌های فرامنطقه‌ای با هدف سد نفوذ انقلاب ایران، مانع تداوم همه‌جانبه صدور انقلاب شد. این مسئله با سقوط دولت بعثی صدام حسین و رستاخیز شیعیان در منطقه و تحولاتی مانند پیروزی حزب... در جنگ با اسرائیل و افزایش قدرت و نفوذ ایران در منطقه وارد نقطه عطف دوم بازسازی هویت شیعیان در خاورمیانه شد و زمینه تحولات جدید در منطقه را به وجود آورد. این پروسه با طرح هلال شیعی و افزایش نگرانی اعراب سنی یا آمریکا در منطقه از تشکیل ژئوپلیتیک نوین تشیع در خاورمیانه همراه شد و به تغییر استراتژی آمریکا از خاورمیانه بزرگ به خاورمیانه جدید و یا تعاملات جدیدی میان دولت‌های عربی منطقه انجامید. بنابراین با توجه به تحولات اخیر در منطقه و فارغ از پذیرش پروژه، پروسه یا پروژه بودن طرح هلال شیعی، جمهوری اسلامی ایران در راستای منافع ملی خود پیگیر موارد زیر است.

۱. تأکید بر امت واحده اسلامی و تلاش در بهبود اوضاع شیعیان در جوامع اسلامی به‌عنوان جزئی از بدنه جهان اسلام می‌باشد.
۲. زدودن اختلافات شیعه و سنی در منطقه
۳. افزایش تعاملات حوزه علمیه قم، نجف و جامعه ام‌القری مدینه و علمای شیعی و مفتیان سعودی.
۴. تعامل با سران دولت‌های عربی به ویژه عربستان و مصر و جلوگیری از تداوم سیاست‌های فرقه‌گرایی کنونی به ویژه در عراق.

13. "The – Shia – Sunni Divide: Myths and Reality", Al – Ahram Weekly, March 16, 2007, at: <http://www.weekly.ahram.org/2007/834/focus.htm>.
14. Ehsan Ahrary, "The Real Challang From The Shia Crescent" at: antiwar.com, July 25, 2006.
15. "Shia Crescent – Fact or Fiction", December 6, 2006, at: <http://www.munaaem.blog-city.com>.
16. Martin Walker, "The Revenge of the Shia", The Wilson Quarterly, Autumn 2006, at: <http://www.wilsoncenter.org>.
17. "The Emerging Shia Crescent Symposium Implications for U.S. Policy in the Middle East", (Speakers: Found Ajami, F. Gregory Gause III, Vali R. Nasr, Richard N. Haass), Council on Foreign Relations, June 5, 2006, at: [cfr.org](http://www.cfr.org).

خاشقچی، جمال احمد. «لن يكون هناك هلال شيعي في المنطقة ولكن من سيقنعهم بذلك؟ نك:

<http://www.alwatan.com.sa/daily/2006-10-31/writers/writers02.html>

تقی زاده داوری، محمود. شیعه و مذاهب دیگر، بررسی حوزه‌های جغرافیایی تعاملی و چالشی، نك:

<http://www.shistu.org/?culture=Fa-IR & pageid=&newsid=60>

اسکوبار بیه، شیخ شیعه بر خاورمیانه، آسیا تایمز، ۱ اکتبر، نك: <http://www.shiastudies.com>

18. Amal Saad Ghorayeb, "Questioning The Shia Crescent", Al – Ahram Weekly/Opinion, 26 April – 2 May 2007 at: <http://www.Weekly.ahram.org>. <http://www.Weekly.ahram.org>. eg/2007/841/op/12.htm.
19. Bahrainis Sectarian Challenge, Crisis Group Middle East Report No 40, 6 May 2005 PP. 2-5.
20. Maximilian Terhalle, "Are The Shia Rising"?, at: <http://www.mepc.org/journal/> – Vol 14/7/2007.

۲۱. رسولی، یاسین. «کمربند آبی در ژئوپولیتیک شیعه»، ایران امروز ما، ۱۳۸۲/۱۰/۲۸.

22. Nawaf Obaid, "A shia Crescent and The Shia Revival: Myths and Realities" at: <http://www.saudi-us-relations.org/the-iran-project/2006-09-27-Iran-project-phase-A-Brief.pdf>.

۲۳. خاشقچی، جمال احمد. پیشین.

۲۴. برزگر، کیهان. پیشین.

۲۵. امینی، حسن. «تفرقه افکنی مذهبی، بازگشت به استراتژی‌های گذشته»، نك: <http://www.basirat.ir>

۲۶. نصر، ولی‌رضا. گرفتار آمدن آمریکا در سرزمینی به نام عراق، روزنامه شرق، ۶ تیر ۱۳۸۶.
۲۷. فاضلی‌نیا، نفیسه. ژئوپولیتیک شیعه و مسئله امنیت ملی ایران، فصلنامه شیعه‌شناسی، شماره ۱۳.

کتابنامه:

1. Vali Nasr, "When The Shiites Rise", Council on Foreign Relations, at: www.cfr.org, July/August 2006.
۲. فولر گراهام، فرانکه زندر حریم. «شیعیان عرب، مسلمانان فراموش شده»، ترجمه خدیجه تبریزی و علی اصغر محمدی، قم، انتشارات شیعه‌شناسی، ۱۳۸۴، ص ۲۳.
- برزگر، کیهان. «ایران، عراق جدید و نظام امنیت منطقه‌ای خلیج فارس»، فصلنامه راهبرد، شماره ۴۳، بهار ۱۳۸۶.
- لکزایی، نجف. سیاست‌ورزی شیعه (نقدی بر کتاب ژئوپولیتیک شیعه)، نك: <http://www.shiastudies.com/farsi/modules.php?name=content&pa=showpage&pid=816>
3. Fertile Crescent – Wikipedia, The Free Encyclopedia, at: en.WikiPedia.org/wiki/shia-crescent.
4. Moojan Momen, An Introduction to Shia Islam, New Haven, Yale University Press, 1980, P. 97.
- مجموعه مقالات (کنفرانس بین‌المللی دانشگاه تل آویو)، تشیع، مقاومت و انقلاب، ۱۹۸۴، بی‌جا، بی‌نا، ص ۳۶.
5. Jason Burke, "Are The Shiias on The brink of taking Over the Middle East? July 23, 2006 at: <http://www.observer.guardian.Co.uk>.
- تراپی، طاهره. هویت‌یابی و نقش سیاسی شیعیان در آینده خلیج فارس، همشهری دیپلماتیک، سال اول، شماره ۴، تیر ۱۳۸۵.
6. Glenn Kessler and Dana Priest, "The U.S Underestimates The Power of Islam; at <http://www.marchforjustice.com>. April 23, 2003.
- غلامی، فتاح. «هلال شیعی در محاق»، نك: <http://www.shiastudies.com>
7. "Fear of a Shia Full Moon", Guardian Unlimited at: <http://www.guardian.co.uk>.
8. Vali Nasr, Ibid.
- غلامی، فتاح. پیشین.
9. Vali Nasr, "Behind The Rise of The Shiites", Council of Foreign Relations, at: <http://www.cfr.org>.
10. "Shiite Crescent", at: www.reut-institute.org, 12/24/2006.
- عبدالباری عطوان. «هلال شیعی و قوس سنی»، نك: <http://www.arabswata.org/forums/archive/index.php/t-2547.htm>.
11. Hamid Golpiria, "Red Shia Crescent Rising", Tehran Times, March 13, 2007.
12. <http://www.nahad.com/sc.php?type=component-sections & id = 16&t2=DT&sid= 204>.